

17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4368.
18. ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.20014.
19. НБУ ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.304. – Дис.957.
20. Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Киевская старина. – 1896. – № 3.
21. Жилюк С.І. Російська церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. –174 с.
22. Подолия (историческое описание). – СПб., 1891.
23. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3. кн. Кн.3: Кінець XVI – середина XIX століття. – К.: Либідь, 1994. – 335 с.
24. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.356.
25. Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. – М., 1906.
26. Вольнец А. Государственная Дума и духовенство. // Церковные ведомости. – 1910. – № 4.
27. Церковь и народ. – 1906. – №11.
28. Шуба А.В. Православные и национальные отношения. – К., 1992.
29. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.876. – Спр.915.
30. ДАРО. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.13.
31. ДАРО. – Ф.379. – Оп.2. – Спр.36.
32. ДАХО. – Ф.685. – Оп.3. – Спр.286.

О. Федорченко

УДК.343.979: 656.815.3

НЕЛЕГАЛЬНІ ПРИБУТКИ ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ СЛУЖБОВЦІВ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Таврійської та Херсонської губерній)

Розглядається поширення у середовищі поштово-телеграфних службовців практики протизаконних дій з метою покращення матеріального становища. Висвітлюються причини походження нелегальних прибутків зв'язківців та наслідки цього для держави, населення.

Рассматривается распространение в среде почтово-телеграфных чиновников практики противозаконных действий с целью улучшения материального состояния. Освещаются причины происхождения и результаты нелегальных доходов связистов для государства, населения.

The distribution of practice illegal of actions is considered among the post-telegraph employees to improve financial the situation. The reasons of origin and consequences of illegal income of signalmen of state population.

Ключові слова: нелегальні доходи, службовці, чиновники.

Одним із чинників успішного функціонування підприємства, організації, служби будь-якої форми власності є достатнє матеріальне та соціальне забезпечення її працівників. Негативне вирішення даної проблеми керівництвом природно тягне за собою дисонанс діяльності установи. Створює сприятливий ґрунт для виникнення та поширення професійних „хвороб”: плинності кадрів і як наслідку – дефіциту робітників, малокомпетентного особового складу, безвідповідальності, зловживань службовим становищем, неетичності в стосунках з клієнтами та одного з найгірших проявів „захворювання” – протизаконних дій з метою отримання прибутків за рахунок установи.

Не зважаючи на активізацію досліджень із соціальної історії, проблема нелегальних прибутків працівників зв'язку не стала окремим предметом наукових розвідок. Хоча деякі напрацювання у сфері матеріального забезпечення зв'язківців, які побічно можуть допомогти у дослідженні, все ж таки існують [1]. Зважаючи на незначний ступінь розробки зазначеної теми вітчизняними науковцями, автор не ставить за мету всебічно та ґрунтовно дослідити дану проблему. Особлива увага буде приділена причинам зловживань, методам протидії, наслідкам та конкретним фактам на прикладі Таврійської та Херсонської губерній, які становили Одеський поштово-телеграфний округ (далі ОПТО). Часові проміжки обмежені 1885-1914 рр., нижня межа пов'язана з утворенням нових територіально-адміністративних одиниць у сфері зв'язку – поштово-телеграфних округів, верхня – початком Першої світової війни.

Більшість вчених часів Російської імперії, радянського періоду, а також і незалежної України майже одноставно вказують на незадовільне матеріальне та соціальне забезпечення службовців поштово-телеграфного відомства до 1917 р. [2] Тільки поодинокі вислови суперечать даним твердженням [3].

Тому можна твердити, що низьке матеріальне заохочення при важкій роботі частково сприяло протизаконним діям з боку службовців зв'язку. При поштових установах постійно перебувала „спокуса” – більші чи менші суми готівки, цінних паперів. Також не можна безапеляційно запевняти, що лише нестатки спонукали до протиправних дій. Мінусовий показник сальдо родинного бюджету міг породжувати намагання йти в ногу з модою чи невиправдані розтрата, спричинені розгульним життям. Виходячи з цього, частина службовців вважала, що вакуум у кишені можна заповнити коштами держави або населення. Нерідко їхні думки матеріалізовувалися.

Спочатку зупинимося на зловживаннях з боку керівного складу установ, оскільки вони у своїй особі репрезентували службу і могли бути прикладом для наслідування підлеглими. Переглядаючи архівні справи кидається у вічі, що значну кількість протизаконних дій із привласнюванням грошей здійснено начальниками поштових та поштово-телеграфних відділень. Наприклад, у 1892 р. начальником Григоріопольського поштово-телеграфного відділення Каменським розтрачено 3054 руб. 55 ½ коп. Кошти, які подавали на рахунок ощадних кас, він записував в ощадних книжках, обминаючи книгу надходжень, привласнював грошові пакунки [4]. Для того, щоб краще проглядалися розміри крадіжок, наведемо дані заробітної плати працівників зв'язку, спираючись на роки, коли були здійснені зміни в окладах за вказаний період (див. таблицю 1; складено за [5]) та ціни на основні види худоби у Херсонській губернії за вказаний період (див. таблицю 2; складено за [6]).

Таблиця 1.

Заробітна плата поштово-телеграфних чиновників наприкінці XIX – початку XX ст.

Посада	1885 руб. на рік	1906 руб. на рік	1909 руб. на рік
Начальники			
Контор (I - VI класів)	1800-600	1800-600	1800-600
Відділень	360-450	450	450
Помічники начальників			
Контор (I - VI класів)	1500-450	1500-450	1500-450

Поштово-телеграфні чиновники			
I – V-го розрядів	1200-450	1200-450	1200-450
VI-го розряду вищого окладу	360	360	360
VI-го розряду нижчого окладу	300	Посаду ліквідували	
Нижчі службовці			
Унтер-офіцер	300-350	300-350	300-480
Листоноша	144-400	144-400	240-420
Сторож-розсильний	120-276	120-276	180-360

Таблиця 2.

**Ціни на худобу в Херсонській губернії
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Назва	Ціна в руб. за одну голову				
	1893	1899	1905	1909	1913
Вівця	3	3,6	4,4	6,4	7,62
Корова дійна	30,1	30,32	34,1	45,2	61,77
Свиня	9,4	7,19	9,2	11,7	14,11
Кінь робочий	29,3	36,71	40,3	48	67,13

У 1908 р. начальник Захар'євського поштово-телеграфного відділення Феофіл Павлючка зник з 6380 руб. [7]. Начальник Чаплинського поштового відділення Сулковський привласнив і розтратив 5697 руб. 85 коп. Назбирав таку суму різними методами: приймав від населення перекази та не записував їх у книгу; привласнював невикористані поштові марки, грошові пакунки; цупив речі з посилок, крім того, завищував плату за послуги [8].

Не відлякувала й перспектива бути позбавленим волі, ліквідація усіх прав, опис майна, відправлення у Сибір на строк до чотирьох років або у виправні арештантські відділення на той же самий термін [9].

Особи, яких вдалося викрити і затримати, причини, які спонукали їх до протиправних дій пояснювали по різному. Хто програвся грою на біржі, хто винуватив слабкість до алкоголю, хвороби, душевні переживання пов'язані із сімейними проблемами, коханням та ін. [10]. Проте чітко проглядається, що це було здійснено з корисливих мотивів.

Особливого розмаху дане явище набуло на початку ХХ століття. Начальники відділень поставили на „конвеєр” метод розкрадання коштів, поданих для грошових переказів. Приймали гроші та систематично не записували у книги, розписки видавали з незадіяних книг, які потім для замітання слідів знищували. Це було пов'язано з постійним зловживанням спиртними напоями, майже щоденною грою в карти і в цілому, як відмічав начальник ОПТО, жили вони не відповідно до своїх статків. Загрозливий характер ситуації, природно, викликав протидію. Адміністрація округу справедливо вважала основною причиною довготривалих розкрадань начальниками відділень, нехтування обов'язками керівництвом головних контор. У першу чергу це стосувалося ревізій, які у кращому разі проводилися поверхнево. Начальники у більшості виїжджали у відрядження для власного задоволення і відпочинку. Керівники підлеглих установ, миттєво відчувши розлади системи, швидко відбивалися від рук. Тому виникала потреба у керівництва головних контор щодо вчасних та ретельних ревізій підлеглих установ [11].

Проте начальники відділень жваво реагували на такі дії. З метою прикрити свої чорні справи, дізнавались усіма можливими й неможливими засобами про час ревізії інспекторами або вищим керівництвом. У потрібний день вони „зникали” вирішувати справи у невідомому напрямі і тим самим унеможлилювали перевірку [12].

Розкрадання значних сум державної скарбниці, простих жителів було неприйнятним з декількох позицій. По-перше – кидало тінь на функціонування поштово-телеграфної служби та могло зменшити коло користувачів послугами зв'язку; по-друге – мало не презентабельний вигляд для потенційних та реальних вкладників у поштово-телеграфні ощадні каси і відповідно тягло зменшення обсягів коштів, якими могла користуватися держава; по-третє – розкрадені гроші у більшості випадків неможливо було повернути. Опис майна винних не міг покрити вкрадену суму. Через кілька років держава була змушена значну кількість коштів списати за безнадійності повернення. Так було списано 2336 руб. 5 ½ коп., розкрадені начальником Григоріопольським відділенням, 16083 руб. – помічником Херсонської контори [13].

Треба зазначити, що протизаконні дії приносили шкоду не тільки державі, а й негативно впливали на матеріальне становище родин викритих порушників. Правоохоронці не залишали таким

родинам засобів до існування, оскільки опису підлягало все, без виключення, майно злочинця. Наприклад, дружина Сулковського прохала зняти арешт з її теплих речей у зв'язку з початком холодів [14].

Існували й інші види нелегального поповнення гаманця керівниками установ. Деякі начальники з метою штучного збільшення коштів на господарські потреби подавали заявки на ті предмети, які в дійсності в установах не використовувалися. Особливо поширеними були звіти про використання дров, хоча у регіоні були альтернативні та дешевші види опалення – вугілля, очерет, солома [15]. Тобто, вже у той час метод „відкату” активно використовували не чисті на руку чиновники. Різницю між справжньою ціною та звітною, вони клали собі в кишеню.

У той же час начальники відділень, особливо з незначним штатом у два – три службовці, користуючись своїм службовим становищем по максимуму перекладали службу на підлеглих [16]. Тобто, в робочий час вони могли займатися особистими комерційними справами і тим самим покращували добробут своєї родини. У набагато „зручнішій” ситуації були начальники контор із значним штатом підлеглих. Вони змушували нижчих службовців у робочий час нести „лакейську” службу в своїх господарствах [17]. Ясно, що ці перегини керівного складу не додавали презентабельного виду поштово-телеграфній службі та завдавали збитків державі.

Заплямували себе й чиновники та службовці. Наведемо кілька конкретних прикладів. Чиновник Херсонської контори Солонарь у 1912 р. „працював” за схемою – приймав суми для переказу, але приход не записував. Лише випадкове виявлення зупинило його „діяльність” на 27 руб. 4 коп. [18]. У 1908 р. поштарі Спірідонов і Запасний Миколаївської контори вкрали грошовий пакунок із 130 руб. Доглядач Сакської поштової станції Федір Трахно у 1900 р. привласнив грошовий пакунок на суму 980 руб. [19].

Були й непоодинокі випадки крадіжок набагато більших сум, які прирівнювалися до десятирічних заробітних плат зв'язківців. У березні 1890 р. в одній з установ ОПТО чиновник вкрав 75000 руб. У 1891 листоноша супроводу зник з 16000 руб. [20]. На станції Знаменка Харківсько-Миколаївської залізниці в 1904 р. сторож поштової установи Потапов із спільниками поцупив 11698 руб. У 1906 р. чиновник VI-го розряду привласнив сім тис. крб. Чиновник Васильєв Миколаївської поштово-телеграфної контори у 1910 р. прокрався на

3971 руб. 36 коп. [21]. Розслідування показувало, що значна частина злочинних дій стала можливою завдяки безвідповідальності керівництва установ. Вони слабо контролювали підлеглих, що могло бути викликано завантаженістю чи просто безвідповідальністю [22]. На початку ХХ ст. поширилася практика крадіжок з грошової пошти. Сліди приховували методом використання підроблених пломб. Для протидії наказали накладати на кореспонденцію і сургучеві печатки [23]. Потрібно враховувати той факт, що спокуса отримати суму двадцятирічної або навіть більшої заробітної плати за пару днів, була досить сильним аргументом на користь злочину. З такими грошима можна було „залягти на дно” в Російській імперії і прожити безбідне життя.

Не оминула негативна тенденція зловживань і з відправленнями населення. У Вознесенській поштово-телеграфній конторі були зареєстровані заяви адресантів про зникнення з рекомендованої та простої кореспонденції на їх ім'я грошей [24]. У конвертах із с. Полтавка, відправлених наглядачу акцизних зборів 1-го округу Херсонської губернії у серпні 1910 р., виявили сліди розпечатування і відсутність гербових марок номіналом 75 коп. прикладених до прохання [25]. Більше того, реєструвалися випадки витягнення грошей з листів своїх колег. Чинovníки ІІІ-го розряду Сулима та V-го розряду Марук Херсонської поштово-телеграфної контори вкрали 5 руб. із рекомендованого листа, яке відправив листоноша цієї ж установи у серпні 1912 р. [26].

Діяльність у цій сфері була сприятлива для зв'язківців. Згідно поштових правил пересилання грошей та цінних паперів не у спеціальній кореспонденції були заборонені. Контроль за простими та рекомендованими відправленнями був слабший, ніж до грошової. Службовці були впевнені, що за незаконними пересиланнями не будуть звертатися. Можливість незначного відсотка заяв про розшук не лякала чиновників. Особу, яка здійснила протиправну дію відстежити було доволі проблематично, до того ж прості листи для знищення доказів взагалі знищували [27].

Хоча деякий позитивний момент для поштово-телеграфного відомства у даному явищі існував. Заборонене пересилання грошових цінностей завдавало збитків державі. Відучити адресатів штрафними санкціями за дані дії було неможливо, так як розпечатувати кореспонденцію заборонялося. Роль „учителів”, звісно несвідомо, взяли на себе шукачі „легких” грошей. Після чергової втрати

відправлення адресат опинявся перед дилемою: „Зекономити на поштових зборах і мати низьку вірогідність доставки чи заплатити необхідну суму і бути впевненим у цілісності, яку гарантувала держава”. Поступово більшість схилилася до останнього. Тобто, службовці зв'язку своєрідним способом привчали до правової культури користувачів поштою.

Поштово-телеграфні чиновники ставали співниками злочинних організацій. На них покладався технічний бік справи – відшукати цінні папери, накладні на отримання товару. Афери до кінця доводили їхні „колеги”. У 1912 р. була викрита така організація, членами якої були два чиновника Одеської поштової контори. Масштаби махінацій і крадіжок були колосальними, журналісти охрестили цю справу „Поштовою Панамою” [28].

Наївність клієнтів теж була на руку службовцям. Під приводом економії часу, чиновники пропонували адресатам безкоштовні послуги з наклеювання марок і вкладення потрібної гербової марки до прохання. З часом ставало зрозумілим, що гроші, отримані за дані пропозиції, вони привласнювали [29]. Гірше всього було те, що адресат мав низьку вірогідність довести свою правоту, оскільки дані відносини не реєструвалися. На початку ХХ ст. службовці, посиляючись на відсутність дрібних грошей, не давали решту у розмірі $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ коп. при купівлі знаків поштової оплати [30]. Розмір начебто незначний та коли припустити, що через установу могла пройти сотня клієнтів, то це могло скласти пристойну суму.

На протязі всього зазначеного періоду спостерігалось зловживання службовцями з продажу поштових марок, конвертів. Прикривали свої погіршеності махінаціями з документацією. Ревізія не раз виявляла нестачу або навіть лишок знаків поштової оплати. За відсутністю контролю з боку начальників, службовці користувалися вирученими грошами як власними. Не гребували чиновники продажем використаних поштових марок. Спостерігались курйози, збували їх своїм же колегам [31].

Для отримання додаткових коштів на власні потреби в установах дозволили продавати папір, конверти та ін. Згодом розширили мережу послуг: закупорювали посилки, надавали платні послуги населенню з написання адреси та ін. [32]. Перевірки з самого початку неодноразово засвідчували, що особи, які відповідали за дані операції привласнювали частину сум. У першому десятиріччі ХХ ст.

масштаби набрали загрозливих обертів. Звітність по ОПТО показувала, що кількість наданих послуг неухильно зростала, а надходження у каси установ зменшувалися. Керівництво округу вжило радикальні заходи кругової поруки. Персонал установ позбавлявся допомоги на свята, якщо не збільшувалися надходження за дані послуги з попереднім періодом [33].

Прикладом для протизаконних дій слугували чиновники управління ОПТО. Вони вдало використовували труднощі при підвищенні службовців установ. Могли вирішити будь-які перепони при службовому зростанні, звісно, за „винагородження”. Наведемо приклад. Мстислав Двірницький довгий час був кандидатом на посаду поштово-телеграфного чиновника VI-го розряду при Севастопольській конторі. У черзі на заняття посади стояв у першій десятці. У серпні 1909 р., поїхавши в управління округу дізнався, що за списком він у п'ятій десятці. Проте зустрів чиновника управління Наумова, який запропонував за „гонорар” вирішити його справу. Не дивлячись на те, що Двірницький відмовився [34], даний факт засвідчує про поширення негативного явища – хабарництва у середовищі службовців управління. Широко використовувалася практика підвищення по службі за допомогою протекції [35]. Перераховані тенденції негативно впливали на становище служби у цілому, були прикладом для наслідування та не найкращим чином впливали на якісний склад службовців.

Використовували своє становище й нижчі службовці, хоча поле їх діяльності було значно вужчим, ніж у чиновників. Одним із видів нелегального заробітку була можливість брати попутних осіб під час руху пошти [36]. Проте це наражало на небезпеку як осіб супроводжуваних пошту, так і саму кореспонденцію. Досить часто, особливо у неспокійні 1905-1907 рр., під виглядом попутників приховувалися злочинці.

У той же час нечисті на руку листоноші використовували часті відрядження з поштою на пароплавах, потягах для крадіжок з кишень пасажирів [37]. Побічно цьому сприяли начальники установ. Вони, всупереч поштовим правилам, доручали поштарям під час супроводу пошти придбати необхідні речі. Поштарі їх просто крали, а кошти залишали собі [38].

Отже, низьке матеріальне становище більшості службовців поштово-телеграфного відомства було основною причиною поширення у їхньому середовищі протиправних дій з метою покращити свій

сімейний бюджет. Нерідко злочини були скоєні з корисливою ціллю і витрачалися на розгульне життя. Бажання пожитися за рахунок установи було притаманне усім прошаркам зв'язківців та більше можливостей мало керівництво. Побічно цьому сприяли слабкий контроль по всій управлінській вертикалі, перебування спокуси в установах – грошей і цінних паперів. Злочини у поштовій сфері деякою мірою гальмували розширення кола користувачів та завдавали збитків державі.

1. Базилевич К. Почта в России в XIX веке. – М.: Издательство НКПТ, 1927. – 196 с.; Його ж. Основные моменты профдвижения работников связи в 1905-1906 годах. – М.: НКПиТ, 1926. – 616 с.; Озеров И. Почта в России и за границей. – СПб.: Типография В.Кирмбаума, 1903. – 30 с.; Осадчий П. Почтовые, телеграфные и телефонные сообщения как элемент государственного хозяйства в Европе. – СПб.: Типография А.Бенке, 1908. – 51 с.; Псурцев Н.Д. Развитие связи в СССР 1917–1967 гг. – М.: Связь, 1967. – 479 с.; Від гінця до Інтернету: Нариси з історії української пошти / Мухін В., Мороз В., Дюков П. та ін. – К.: Аспект, 2002. – 327 с.; История развития средств связи на Харьковщине. Т. 2. Почта / С.И.Татарчук, В.Г. Гулян, В.И. Семененко и др. – Х.: Золотые страницы, 2003. – 412 с.; Мірошниченко М.Д. Історія розвитку пошти на Вовчанщині у період з XVII – по XX століття. – Х.: ВКФ „Гриф”, 2003. – 48 с.; Дніпропетровський поштамт – 100 років. Він зв'яже міста, поєднає людей / Замкова Т., Напханько О., Зеленчук та ін. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 104 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914). К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 318 с.

2. Осадчий П. Вказ. праця. – С.17, 33; Озеров И. Згад. праця. – С.19; Базилевич К.В. Основные моменты профдвижения работников связи в 1905-1906 годах. – С.34; Дніпропетровський поштамт – 100 років. Згад. праця. – С. 29.

3. История развития средств связи на Харьковщине. – Згад. праця. – С. 108-109.

4. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.307. – Оп.7. – Спр.647. – Арк. 83.

5. Базилевич К.В. Згад. праця – С.22; Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1887. – № 23. – С. 272-274; Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф.82. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.229; Там само. – Спр.40. – Арк.343.

6. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии (далі СЭОХГ) за 1894 год. – Х., 1896. – С.80; СЭОХГ за 1899 год. – Х., 1901. – С.249; СЭОХГ за 1905 год. – Х., 1908. – С.135; СЭОХГ за 1910 год. – Х., 1912. – С.122; СЭОХГ за 1913 год. – Х., 1915. – С.82.

7. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф. 87. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.73.
8. ДАОО. – Ф.307. – Оп.7. – Спр.666. – Арк.108-111.
9. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. В четырех частях / Сост. А. Аскарханов. – Самара, 1910. – С.68.
10. ДАОО. – Ф.307. – Оп.7. – Спр.666. – Арк.108; Там само. – Спр.647. – Арк.312.
11. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.131. – Арк. 31-32.
12. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр. 41. – Арк.169.
13. ДАОО. – Ф.307. – Оп.7. – Спр.647. – Арк. 507, 509.
14. Там само. – Спр.666. – Арк.181.
15. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.30-31.
16. Там само. – Спр.16. – Арк.68.
17. Там само. – Спр.40. – Арк. 95-96.
18. Там само. – Спр.121. – Арк. 43.
19. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.73; Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. – 1900. – № 5. – С.335.
20. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.15.
21. Херсонские губернские ведомости. – 1904. – 1 вересня. – С.2; ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.147; ДАМО. – Ф. 87. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 221-223.
22. Там само. – Спр.73. – Арк.15.
23. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.82.
24. ДАМО. – Ф. 87. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.144.
25. Там само. – Спр.127. – Арк.150.
26. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.28.
27. Там само. – Спр.13. – Арк.1.
28. Южная Русь: Ежедневная газета. – 1913. – 8 березня. – С.3; 4 квітня. – С.4.
29. ДАМО. – Ф. 87. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 150.
30. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.126. – Арк. 9.
31. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.78; ДАХО. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.14а. – Арк.6; ДАОО. – Ф. 307. – Оп.7. – Спр. 62. – Арк. 179.
32. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.40. – Арк. 82.
33. Там само. – Спр.137. – Арк.16.
34. ДАОО. – Ф. 307. – Оп. 7. – Спр. 26. – Арк. 580.
35. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр. 67. – Арк. 210.
36. Там само. – Спр.100. – Арк.236; ДАОО. – Ф. 307. – Оп.7. – Спр.26. – Арк. 238.
37. ДАМО. – Ф. 87. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.123.
38. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.133.